

Душан Јовић, Београд

ИЗВОРИ И МОЋ ЈЕЗИКА
МИХАИЛА ЛАЛИЋА

Михаило Лалић неспорно је веома оригиналан стваралац. Његово дело по вредности у самом је врху укупног књижевног стваралаштва југословенских народа. Књижевна критика се од самог почетка бави Лалићевим делом. Лингвистика још ни издалека није испитала битне чиниоце Лалићевог језика. Све што је до данас речено, ограниченог је домета. Додуше, у књижевној критици не ретко се понешто каже и о језику, али је то примерено другим, не лингвистичким циљевима. Приступ језику је најчешће импресионистички, лишен неопходне егзактности, коју лингвистички приступ обавезно претпоставља.

Овај рад, такође, нити има претензије, нити с обзиром на ограничен простор може описати детаљније све одлике Лалићевог језика. Циљ је да се одговори само на оно што је насловом постављено: који су битни извори и у чему је моћ Лалићевог језика. Ваља напоменути да ће понешто бити само назначено, а нешто ће потпуније бити анализирано.

За ову сврху ексерциран је материјал из следећих Лалићевих дела:

1. *Хајка*, Титоград 1967¹,
2. *Раскид*, Београд 1969²,
3. *Први снџег*, Београд 1977³,
4. *Ратна срећа*, Београд 1973⁴
5. *Лелејска гора*, Титоград 1973⁵,

¹ У тексту скраћено као Х.

² Скраћеница, Рас.

³ Скраћеница, ПС,

⁴ Скраћеница, РС.

⁵ Скраћеница, ЛГ.

6. *Заточници*, Београд 1976⁶,

7. *Докле гора зазелени*, Београд 1982.⁷

Материјал језички осталих Лалићевих дела није узиман за овај рад јер не би ни дао нешто нарочито што би могло бити корисно за ову расправу. Изузима се језик поезије у стиху, али он би могао бити предмет једне посебне расправе.

Будући да је Лалићево дело превасходно уметничко, основно полазиште свакога приступа томе делу, па и лингвистичког, морало би, пре свега, бити одређивање који садржински, структурни и језички чиниоци битно утичу да *уметничка информација* буде таква каква је. И то је прво полазиште у анализи. Међутим, не може се обићи чињеница да Лалић у жижу својих интересовања ставља људе, догађаје, судбине реално постојећих људи и народа. Па затим, оно нужно зло што се зове држава. Лалић је у свој домен интересовања укључио и план савремености и дијахронско протисање. У оба случаја дело његово структурирано је и имагинарним личностима и догађајима, али и историјски веродостојним обележивачима и демаркацијама. Кад је реч о реалним људима, онда су у жижи пишчеве највећим делом они што су имали пресудан утицај на судбину народа и појединачца. И ово би било друго полазиште расправе.

Што се лингвистике тиче, она би тежиште својих интересовања морала ставити на следећа два слоја.

1. На онај основни, реални, који претпоставља утврђивање извора језика и каква је корелација уметничког језика према датим изворима.

2. Да се бар назначе битне одлике и саставни чиниоци моћи језика пре свега на пишчев свет и начин како је он уметнички обликован. Затим у односу на стварне садржине и догађаје. Разуме се, савршено је јасно да није лако повући чврсте границе између двају споменутих планова.

Изгледа да је најцелисходније поћи од конкретних конституената садржине без претензија да се све наброје и дефинишу. Лалић, наиме, свој људски а према томе и уметнички став усмерава на следеће чиниоце савремености и историје.

1. Према властитој средини. Према племену, Црногорцима и Црној Гори.

2. Према Србији и Србијанцима, али полазећи више од политичких врхова, и Србије као државе, него према Србијанцима као народу, мада има и тога.

3. Према Муслиманима.

4. Према Албанцима.

5. Према окупаторима са разних страна. Највише према Талијанима и Немцима.

⁶ Скраћеница, Зат.

⁷ Скраћеница, ДГЗ.

6. Затим, према Грцима и грчком партизанском покрету.

7. Основа готово свих његових дела је борба партизана и четника, али је то далеко сложеније него што изгледа: сукоб надраста идеолошке и друге разлике. Има далеко дубљу и симболичку вредност. Сукоб између припадника истога народа, племена, сродника. Нико у Лалићевом делу није прошао једнострано одређен без обзира на то како је идеолошки и политички опредељен. Свугде је у центру пажње човек, његова величина и беда. И свугде је човек дат у простору. Чини се да простор и човек никако не налазе идеални склад односа, ма колико човек тежио томе.

Неке од назначених компонената и чинилаца садржине Лалићевог дела нису само уметнички пројектоване, већ су идеологизиране, политизиране. Затим, у укупности Лалићевог дела провлачи се филозофско осмишљавање. Оно се појављује повремено, више као производ колективнога и особнога искуства и мудрости него научених филозофских ставова.

У већини дела Лалић настоји да *покаже и докаже* самосвојност, индивидуалност властите средине. Нарочито да се покажу разлике према Србији и Србијанцима. Демаркација час показује да су разлике присутне, затим се губе. Битно је да је у једноме и другоме Лалић много што демистифицирао, из магле вековних митова извукао на површину, суочио са збиљом, очовечио, али и уништио драж илузије. Тиме је, вероватно, многе озлоједио. Разбијао је шеме смело, да би показао стварне односе и стварно стање.

Можда би следећи став донекле био сажетак пишчевог сазнања о Црној Гори и Црногорцима, мада није једини и не може имати апсолутну вредност.

Већ су неки, и то странци, забиљежили да је Црна Гора „крај у којем се најмање пјева и гдје нема истинског живота“. Нема лирике ни романа, од драме је наша само трагедија, и то сажета у последњи чин (РС, 207).

У лингвистичком погледу битна су два језичка слоја и неколико споредних.

1. Књижевно-језички слој који је апсолутно доминантан у изграђивању књижевнога дела.

2. Дијалекатски слојеви који имају далеко мању улогу и који су и статистички далеко мање релевантни.

Споредни језички слојеви су ови:

а) Неки елементи особени за језик Муслимана.

б) Известан број романизама.

ц) Релативно велик број оријентализама који понекад имају религиозно обележје. Наиме, имају већу фреквенцију у црногорским говорима но у другим.

д) Елементи страних језика: талијанског, грчког, македонског и др.

Речено је да је највећи део текста написан језиком књижевне норме. Рекао бих да је то један од најбољих и најуспешнијих примера континуитета вуковскога модела. За разлику од вербалног одређивања за Вукову норму на другим странама, понекад, а понашања које је у неким правцима друкчије од Вукових идеја, Лалић, међутим, у пракси остварује на најбољи могући начин управо оно што је била Вукова визија. Шта би потврђивало дато мишљење?

1. Вуковски тип ијекавштине који се у неким појединостима разликује од оне у Хрватској, нпр. *нијесам, нијесмо* и др.

2. Употреба *ћ* и *ђ* место *тј* и *дј* у примерима типа *ћерати, ћевојка* итд. Наравно, ово само у дијалекатском контексту. Разуме се, Вук је овако писао само у првој фази свога научног рада.

3. Лалићева лексика је југоисточнога типа с веома мало елемената који су доминантни у западној варијанти. Међутим, и то мало што се у Лалића јавља, сем ретких изузетака, није непознато ни говорима западне Србије. Нпр. у Лалића је чешћа употреба *цеста* него *пут*. Затим, јавља се реч *сућут*, која није у употреби у говорима Србије. Облик *ушљам се* није непозната у говорима Србије. Вук је у Рјечнику забележио *уш, ушљив*. Реч *ура* употребљена је у говору једног Муслимана.

Разуме се, постоји онај нуклеус који повезује све говоре српскохрватскога језичкога подручја. Овде је реч само о оним примерима који или повезују црногорско језичко подручје са западном варијантом, или онај — огроман део, који црногорске говоре повезује са херцеговачким подручјем и источном варијантом.

Слој речи романскога порекла повезује црногорске дијалекте и књижевни израз са хрватским језичким подручјем, понеки и са дијалектима у унутрашњости, нпр. *пљат, фањела, не баста, контрабан, пањок* (хлепчић), *бестијати, камара* итд. У дијалогу има и целих реченица на талијанском језику, али је тај слој незнатан и има опраничену стилску функцију.

Дијалекатска лексика и дијалекатски исказ нису превише заступљени према укупности знакова из књижевнога језика. На 100 страница у *Хајци*, нпр. има свега тридесетак знакова који су ван књижевне норме, па и они нису сви дијалекатски. Процент је, дакле, незнатан.

Што се дијалекатских наноса тиче, значајна су два слоја.

1. Локални дијалекатски елементи који се или не налазе у дијалектима изван црногорскога подручја, или у већини других дијалеката имају мању фреквенцију. Очито је да Лалић највећи број дијалекатских речи и исказа преузима из говора Васојевића који су мање или више особеност и

неких других црногорских говора, нпр. *арнавити*, *аралија*, *бљуштура*, *бркљајица*, *бече*, *беркаиле*, *блavorити/блavorати*, *борчити се*, *џирибаша*, *џкврња*, *ћилимити*, *дилимакнути*, *горужда*, *глomоратан*, *изаветити*, *јесенлије*, *кудијен*, *кућевић*, *куретати*, *какаризати*, *лубодер*, *муч*, *накатунити*, *недотаван*, *начпорити*, *наножити*, *омаклорас*, *осојак*, *ослачити*, *оваћек*, *одумити*, *опсадирати*, *пушкетати*, *празнотрб*, *ропотиња*, *скупница*, *слаб* (слабови с неба), *садњива* (кобила), *сундати се*, *сић* (воде), *савардак*, *шлита*, *штругља*, *шљивњак*, *шћаворити*, *телечар*, *топац*, *уривак*, *утрг*, *усургумити*, *укивати се*, *вртутма*, *вројла* итд.

Речено је да се неке од ових речи јављају и на другим странама, нпр. реч *сић* забележио је Вук у Рјечнику, а има је и у неким дијалектима у Хрватској.

Известан број израза такође дијалекатски прецизније лоцира текст, нпр.

Ками срећа да смо вуци — знали бисмо куд да кренемо, (ПС., 275).

Ками срећа кад би могла, (РС, 160).

Ками мајци гдје су јој *једнаци*, кад су храбри — хоће погинути, кад *нијесу* стидни дома доћи, (ЈГ, 138).

Ово испаде да су моји Црногорци, а *нијесу*, ни дао бог, е би брзо нестали, (РС, 51).

Васиљу, ватро жива, које су те виле данас донијеле?

Брзе ноге, а не виле. Нема вила у ове дане. Има, има — ви сте виле и дике наше, (ЈГ, 113).

И овоме би било боље да није *заша* у то мјесто.

Ако сам река нисам посјека, (РС, 345).

Облик радног глаголског придева на —а није особина само црногорских говора, али некима од њих даје посебну боју.

Ама је он уграбио да прије скорба два главоње, (РС, 284).

Муч, шта знаш ти, *брекну му* Божо. И немој више да те чујем да постојиш, *погана усквасо*, *е си ми доста замијесио*, (Зат.).

Наведене речи, облици и изрази нису само особина говора Црне Горе. Већина је позната и херцеговачком говорном подручју, неки и у Хрватској. Међутим, у склопу са другим особинама дају нарочиту индивидуалност црногорским говорима.

2. Следећи дијалекатски слој у лексци и изразу повезује Лалићево говорно подручје са више србијанских говора, нарочито са косовско-ресавским.⁸ Без обзира на то што неки од ових примера нису особина само ова два говора, већина ипак јесте и говори о великој блискости њиховој, нпр. *аветати*, *Арнаути*, *блеса* (баш си блеса), *беут*, *џимент*, *џревари*, *џоктати*, *чајити* (човек просто чаји), *чакараст*, *чуљити*, *часа*,

⁸ Дијалекатски материјал из Лалићевог дела успоређиван са Речником косовско-ресавског дијалекта Глише Елезовића, I, Београд 1932, II Београд 1935., и са мојим материјалом.

ћубер, дрмети, дрчан, џамадан, џока, џеџата, џибра, фишти-ти/виштити, галатити, галатан, истраштити, ирам, кожмура, камликати, климатати се, квичати, кесарити се, кљакнути, кафеџинка, кокање (ударање), куветан, калениџа, караконџа/караконџула, котар (за сено), лопур, лопурје, лебетати, мезгати/темезгати, натомиртити се, начокорити, начокерити, намрдити се, накатарити, натаминк, надлукавити, отле, одвр-кло, оффикарити, ошкрбити, преџмиљка, приџмиљак, пре-скамукати, попрштити, позлити (позлила се рана), проваво-љити, побегуља, рољати се, раскребечити, роав, рашчевр-љити, румнути (снег је румнуо), сабор (игранка), сномоћи се, својтљив, скроб (јело), сургаст, скучниџа, шушашоваџ,/ /шашоваџ, тиринте (пуче кула у тиринте), турити, укара-шиџити, удупџити се, ујчевина, уво итд.

Известан број исказа такође је истоветан.

Он се вазда натакари да буде главни, (ПС, 12).

Нас чекају, ада шта ће друго, (Рас. 78).

Неки су некако изврдали и киднугли, дако одмагле и остали, (Рас. 89).

Псовали су Вешовићу ко га створи, (Зат. 133).

Па не знате ни откуд сте тупљи, (Зат. 67—68).

Истина је да ја нисам стрпљен, као он, тијесан сам и избрзан, (РС, 150).

Ништа, сунџе, очију ми, (ДГЗ, 336).

У многим исказима показује се да је понашање људи у одређеним ситуацијама исто. Да наведемо само један пример.

Нијесу стигли ни на ливадак усред вароши, на ону ру-дину гдје ђевојке и младе невјесте из Брзака пазарним да-ном обувају џипеле на штикну прије но уђу у Догању, а при повратку их опет скидају и замјењују опанџима, (ДГЗ, 108).

Истоветност дијалекатских исказа у Лалићевим делима са косовско-ресавским веома је широка и показује генетску повезаност говора Васојевића и косовско-ресавских говора. Разуме се, у Лалићевом језику оба споменута идиома регионалног су значења и за Лалићево дело далеко мање релевантна од књижевнога језика. Ипак, у карактеризацији личности и средине дијалекатски наноси разбијају превласт једнога система. На тај начин уклања се могућа једноличност, приближава уметнички текст стварним основама живљења.

Моћ Лалићевог језика је, дакле, једним делом у шири-ни језичке основе, у изванредном избору и разноврсности језичких извора, али не само у томе. Он и језику приступа креативно, што је иначе тежња свакога књижевнога после-ника. Разуме се, успех у израђивању физиономије умет-ничкога језика веома се разликује у појединих писаца. Ла-лићев уметнички израз у ономе што бисмо условно назвали језичком надградњом, или друкчије — метафоричким јези-ком, у највећем делу његова текста тако је снажан и је-

динствен, па се по томе Лалић издваја и исказује као врхунска снага наше књижевности.

За ствараоца је најбитније колико и на који начин из неисцрпног потенцијала који један језик носи извуче на најбољи могући начин оно што му је потребно да обликује неке садржине. Језик својим знаковним системом успева покрити укупну објективну и субјективну стварност према потребама људи. Уметник, међутим, има и свој свет и мора наћи одговарајући начин да управо тај свој свет на најцелисходнији начин искаже. И управо у овоме Лалић успева да властитом комбинаториком изгради властити уметнички језик изванредне снаге. Из огромнога богатства које Лалићев језик носи за ову прилику извучене су само неке компоненте његове и покушала се дати бар релативна типологија уметничкога исказа Лалићевог.

1. Искази у којима је дат однос човек—окружење. Веза је остварена посредним путем. И обрнуто — човек је непосредно укључен, нпр.

Над хучном долином и сивкастим чадорима висова стоји небо исковано од љубичастог челика и дроњцима облака, ту и тамо, (ПС, 108).

Плачу путељци већ скоро зарасли што ће ускоро свим нестати, тугују дивљаке што нема никог да покупи плодове испод њих, жаморе и сузе чесме над сатрулим коритима с одблесцима неба, (ПС, 42).

Путе погнуте шуме свијених или сломљених грана, кроз њих се кезе бразготине вододера и потока. Изнад свега је тишина. Рањавају је само капи с таванице прскајући по шаши... (ПС, 108).

Ево неколико лингвистичких компонената које дате исказе чине особеним.

1.° Нема ниједне речи која није у употреби у језику свакодневне комуникације.

2.° Нема ниједне реченице која би у структурном погледу била ван постојећих реченичних модела.

3.° Властитом комбинаториком Лалић повезује речи и гради комбинације које нису својство свакодневнога комуникативнога језика. Реч је о метафоричком језику, и управо је овај скуп исказа плод стваралачког чина самога писца, нпр. — *сивкасти чадори висова.*

небо исковано од љубичастог челика

стоји

небо (исковано) дроњцима облака.

Ова два исказа изгледају инкомпатибилна. Семантика облика *исковано* не иде са *дроњцима облака* чак ни у уметничкој пројекцији. Проблем разрешава глаголски облик *стоји* који на посебан начин везује сваки од два конституентна исказа.

4.° Погледајмо остале метафоричке исказе из наведенога текста.

*плачу путељци
тугују дивљаке
жаморе и сузе чесме
кесе (се) бразготине вододера и потока
... тишину. Рањавају је само капи са таванице*

У овим исказима од глаголских облика употребљен је само презент. Овај облик има најшире функционално поље у глаголском систему у већини језика. Неки га називају необележеним глаголским обликом. У оваквим констелацијама презент носи обележје статичности, свевремености. Помоћу њега Лалић вербалним средствима гради слику. Повезује две уметности. Са друге стране, особине поезије у стиху преноси у прозу.

2. Тип метафора у којима је у простор изравно укључен и човек могу имати структуру као и претходне. Међутим, чешће се може видети да су разноврсније. Наиме, да се поред статичности, јављају и искази који текст динамизирају. Објашњење овога феномена није тешко. Уколико човек није само објекат или ако његова акција није сведена на ток свести, по природи ствари, он делује. Према томе, динамизира токове и садржине текста. Ево два примера који су илустрација за обе могућности.

*Јутро је било кад су пошли, морачке баште златне и
румене. И у брдима је јесен била још топла и тиха, али кад
су прешли превој — затекоше шуме око Таре погашене и
замрачене ниским небом, (ПС, 28).*

Ја ту не долазим због ње, него да чујем танке гласове како везу свјетлуцав поточић од жубора, сличан ономе што се слива у планини — фантазији мога ума, (Рас. 190).

И у ова два метафоричка исказа у лексички нема ништа што би било изван норме. Међутим, у првом исказу разбијена је донекле статичност слике динамичким елементима. Комбинују се перфект, аорист и презент. Комбинације статичких и динамичких исказа су испреплетане, али доминација статичности и овде је очевидна, што не треба посебно доказивати. Други метафорички исказ има само облике презента, али с глаголским облицима и у временској и у модалној функцији, нпр. *да чујем*→*да бих чуо*→*да бих слушао*; значи, нешто што би се трајно понављало.

Дакле, у већини случајева је тенденција да се у дубинској структури искључи време, да дати искази постану трајна обележја. Они који нису такви, само су чиниоци који обезбеђују да се слика оствари, нпр. *кад су прешли превој — затекоше шуме око Таре погашене и замрачене ниским небом.*

3. За Лалићев текст је особено што има велик број и метафоричких и неметафоричких исказа импликационога типа. Материјално обележје импликације је најобичнија цртица, нпр.

Долина. Кад су неплодне — глад; кад су плодне — грабеж и крв, (X, 327).

Чуше се повици — даљина их је преобразила у авети и у скидане дроњке јаука чијој се бесмисленој људској жалби смију обасјани брегови, (X, 477—478).

Зла је сила била јача — сваког другог је задојила отровним соковима из животињске крви и љутог биља, па се мржња стално обнавља, (X, 244).

Ток излагања праћен је готово сталном тенденцијом да се све подведе под неку логичност, чак и онда кад је имагинација у пуном ходу. Вероватно је то садржано у личности писца, у његову мисаоном, па онда и језичком понашању. Тиме би се могло објаснити што је фреквенција импликативних исказа овако велика.

4. Једна од одлика структуре текста М. Лалића је што се, у току континуираног причања које, наравно, није увек и хронолошки строго континуирано, наједном причање заустави, па се пређе на неку малу тему лабаво повезану са осталим текстом. Кад се она докраја исприча, прелази се поново на започети ток причања. Навешћу само неке од тих тема, које наравно, писац није увек и насловљавао, нпр. *земља, бик, казан, коло, смрт, Шого Граф, змија, славуј, овца, како су настали Нечекићи, мрав, река, глад* итд.

Ови уметнути делови су понекад мали есеј, понекад прича. Сви се, ипак, некако уклапају у целину. Имају посве одређену функцију: 1. Разбијају тематску целину, динамизирају ток причања и динамизирају текст. Уносе садржинску, а понекад и формалну разноврсност у целину текста. Понекад су скица за ново дело. Уосталом, у Лалићеву методу је заступљен такав поступак. У једном делу се само нешто најави, нека личност се само овлаш скицира. У другом — то је главна тема, односно главна личност.

Нарочито ваља истаћи да је већина ових малих тема дата у метафоричкој конструкцији. Најчешће тако убедљиво да се боље памте него неки елементи главне садржине дела, нпр.

Видиш ли каква је ова земља? Изгледа да је има, а нема је, него је то само обучен камен. Доље је камен, а испод камена шупље — јама, рупа, повор, поток, свашта — све што ваља и не ваља кроз те рупе доље пропадне, (ЈГ, 398).

Казан: Тамо гдје сам се растао с њиме — сад, црњи од њега стоји казан за ракију. Насули га... цибром, око појаса облијепили иловачом, подложили ватру под њим — чучи на ватри, свјетлуца у помрчини, из главе му сукљају отровна испарења. Око њега сиједи гавранови — пијуцају, мљацкају, набрајају мртве и чуде се колико их има, (ЈГ, 312).

Коло: ... личи на тор који ограђује и креће се по ливади. Унутар тора мушко и женско као два пламена који

желе да се споје; тој жељи отимају се баш кад треба да је остваре, (ПС, 166).

Свака од ових уметнутих тема испричана је наративно. Свака је осмишљена. Многе од њих су алегоријске нарави. Цртица о змији особито је интересантна не само као слика, већ и у психолошком погледу.

Бијела змија с малом главом задигнутом и косим очима, вуче за собом ђердане сребра и бисера. Видјела ме, а баш је брига. Као да сам празан простор или обојак — иде даље. (Змију упоређује са лепотицом, љубавницом попа Корошца коју је некад срео на Теразијама).

Притом сам је ошинуо, она се изви и зашита с подеротином на леђима.

Покушава да ме досегне, уједе метални потков кундака. Затим поче да скрива главу испод скиданих рита меса.

Увија се у грчевима обезглављена а ипак снажна. Мучно ми је да је гледам, али у тој муци има сласти; ето, нијесам добричина и млакоња...

Његош: извија се и превија — у мучењу издишу членови, (ЛГ, 306—307).

Метафора има дубље значење од површинског исказа, што је очевидно. Чудан спој изванредног описа лепоте змије и уживања у њеној агонији. Готово садистичког. И све зато да би се човек доказао да није добричина и млакоња.

Метафоричка густина у тексту не мора бити у истој пропорцији с количином поетске информације.⁹ То је теоријски сасвим јасно. Дело у целини може бити метафора, па да уметнички не буде успело. Лалићево дело носи три димензије у овоме смислу.

1. Текст је конституисан комбинацијом метафоричких и неметафоричких исказа, нпр.

Ријека се разлила и галами и свађа се сама са собом. ... почех јасно да разазнајем притоке које је прогутала. Оне што су текле у сјенци мукле шуме кукумавче и јадикуюју без престанка, кроз ту муклу жалопојку потоци из камењара звече бистрим гласовима, (ЛГ, 216).

Преко 70% овога текста су метафорички искази, нпр. *ријека галами, ријека се свађа сама са собом, притоке које је прогутала, притоке кукумавче, притоке јадикуюју без престанка, кроз ту муклу жалопојку потоци из камењара звече бистрим гласовима.*

Засићеност метафоричка је овде отприлике пропорционална количини информације. Онај неметафорички део је оквир који обезбеђује успешно остваривање метафоричких конструкција.

⁹ О појму и суштини термина „поетска информација“ в. Соломон Маркус, *Математичка поетика*, 22, 26. Београд 1974, и Ј. М. Лотман, *Структура уметничког текста*, Београд 1976, 56.

2. Већи делови текста су неметафорички. Обично је реч о наративним исказима. Ови делови текста такође најчешће имају велику снагу. То значи да нису строго прагматски и неутрализовани, већ је писац нарочитом селекцијом долазио до садржина које ће испричати и које привлаче пажњу, намећу се. Ево неких примера. Први је говор који један сарадник окупатора држи својим сутрађанима и суплеменицима.

Видите ли, браћо моја, Старобрзаци и Брзаци, Мусичићи, Букурићи, Лужанчићи и остале будаласте поганштине... до чега вас је довела памет ваша напишана. Зборих ли ја вама глупацима, козарима и говенадурима: не на ту страну Војводићи, јадовићи! Изгорећете Мусичићи, Мрчовићи, посрвићи... Не идите за мангупима из Србије и из школе србијанске... Та је школа нама вазда само јаде и неслоге доносила, (ДГЗ, 70—71).

Или справичан натуралистички исказ из једне ратне ситуације.

Легли су га потрбушке, сјео му је Горбег на ноге, Гаврило и Костреш су му стали на руке, Букур му је одрезао каиш коже с леђа, (Зат. 300).

Лалић веома пажљиво бира садржине које ће испричати. И оне својом животношћу и убедљивошћу свакако носе већу количину информације од оних који имају чисто информативну функцију. Уосталом, без обзира на то којег је типа који исказ, он по правилу има натпросечну снагу. Нпр. овај који следи је плод одређеног сазнања, дат је у облику једначине, има снагу трајности и његова употребљивост је сигурно могућа на ширем плану;

За мене је Швабо свако ко ми дође из свијета те ме гони као душманин, (ДГЗ, 63).

3. Променљиве вредности су, мислим, углавном они делови текста који су доследно политизирани. И у овој групи исказа већина делује снагом историјске чињенице, или снагом пишчеве аргументације, или смелошћу суочавања са темама које могу изазвати реакције; и најзад, снагом лингвистичке убедљивости. Лалићев исказ је и у овој области снажан и оригиналан. Један од таквих је текст који говори о Грцима, њиховој историјској судбини, њиховом месту у преплитању политичких и других интереса.

Они одавно немају рођака међу народима овога свијета. Никога немају сем неке што их вребају да им отму све што могу — острво, луку, један камен — и да им увале у замјену неку круну из залагаонице, неког краља из нафталина, с пажевима, генералима, гајтанима и ордењем, (Рас. 319).

Лалић је повезао генезу Грка и њихово трајање у савремености. Све је испричано на оригиналан и веома убедљив начин.

Има, међутим, текстова који су политички и историјски аргументирани једнострано. Као информација делују снажно, али могу имати негативну снагу просто зато што су неки аргументи изостали, нпр.

... била је мода да малтретирају Црногорце (у војсци)... А како и не би? Једни били официри Фрање Јосифа, па поражени, па би хтјели да се освете, а не смију и не могу Србијанцима — него навали на Црногорце. Други били на Солунском фронту, а кога ће ако неће Црногорце, (Рас. 143).

Овај и слични искази имају обрнуту пропорционалну информативну моћ у иначе одлично структурираном исказу јер ванлингвистичка историјска аргументација није укључила још неке чињенице. Наиме, људи који су служили војску у старој Југославији, и Србијанци и други, и данас причају како су били тучени и малтретирани. Према томе, није малтретирање било везано за националну припадност, мада је понекад и тога могло бити, већ за систем односа надређених и подређених.

Један део метафоричких исказа дат је с толико поетске снаге и по томе спадају у најлепша и највећа достигнућа наше савремене књижевности, нпр.

Најљепше су шупљикасте стијене ћилибарске на обали: обасјане блиједим сунцем што већ клизи према заласку, удвостручене одбљесцима и продужене у дубини, помијешане с облацима у језеру, висе доље у модрини и љуљају се без таласа, (ЈГ, 678).

Шути јадно село тугом убијено, бјелим покровом мјесечине покривено као мртавац. Страх ме обузима од простране пустолине што се шири и спрема да прогута све што јој се дивило, пјевало или пред њом задрхтало, (ДГЗ, 112).

Осећа се стих и ритам лирске народне поезије. Негде се види осмерац, другде десетерац. Метафорика је згуснула пребогати црногорски пејзаж, вербално је трансформирано у визуелно, спојиле су се две димензије у јединствен инструмент уметности.

Лингвистичких чинилаца који су битни за Лалићево дело велик је број. Штета је што се на овако узаном простору сви ни побројати не могу. Али да наведемо бар још неке.

1. Игра речи у нарочитим комбинаторичким конструкцијама. Ево неколико модела њихових.

1° Грађење речи различитих класа од истог корена и њихово повезивање у исти ритмички и функционални склоп.

Ви сте све ово замутили *ћуберани*, *ћубнуло* вас уврх главе.

Ко ово *барну*, *барнула* га света Богородица у цигерицу, (Зат. 156).

Тако је то... *Узима* се у сваком рату, те би требало да се зове *јзма*, а не рат, (Зат. 180).

„Хм“, учини Ђоко...

„Хмачи“ ти тако, али је... (РС, 19).

2° У следећим примерима понавља се неки сегмент речи.

Све нам је мало и кржљаво, *све проклети диминутиви: коњићи, вочићи, кравице... ливадице и кућице — слободице, мале владе и још мање опозиције, глупи полицајци и блиједи револуционари.*

Само нам је инат велики, али нам не може помоћи, (РС, 253).

У следећим примерима понављање је и у коренској и деривационој, а понегде и деклинационој морфемима. Реч је о тексту који показује ко се чиме у Црној Гори хвали.

Куч стилом, Пипер псином, Васојевић пушком, Морачанин крушком, Лакац кулом, Брзак гунгулом, (РС, 331).

3° У неким исказима понавља се иста реч у различитим облицима.

Развеселио се, развикао, размахео: *поздравља слободу, плива у слободи, дави се слободом, праћака се и прска њом наоколо.*

4° Комбинације израђене неким опозитним елементима.

Старац из себе искашљује неке гласове који личе на ријечи: *горе-доље, држ-пуш, обрн-окрен, сура-вура, наври-надри, савиј-увиј,* (РС, 22).

У овим исказима комбинован је звучни и формални чинилац.

2. Један од облика уметничког текста Лалићевог је и нека врста етимологизирања. Неке етимологије имају реалну подлогу, друге имају само уметничку функцију, нпр.

Има прастаре везе између имена *Зета*, старијега *Зента*, још старијега *Гента*, па пелашког облика *Кентаур* и индогерманског *гендарва* или *гандарва*, (РС, 341).

Наметнули су и завели неку врсту хијерархије, војне и духовне, која се помаља у презименима: *Властелиновићи, Поповићи, Протовићи, Племићи, Владичићи, Капетановићи, Кнежевићи, Војводићи, Сердаревићи, Барјактаревићи,* (РС, 33).

Очито је, дакле, да су неке етимологије провераване у литератури. До других се долазило аналогијом. Треће су плод пишчеве имагинације, нпр. она у којој објашњава порекло *Лелејске горе*.

2. Граматички систем Лалићев укључује све облике познате и у Вуковом језику или у језику народних умотворина. Наравно, и црногорски дијалекти имају очуване неке облике који у другим деловима српскохрватског језика имају смањену фреквенцију или се губе. Овако богат инвентар, нпр. глаголских облика као најоперативнијих у систему, даје Лалићу могућност за широко нијансирање.

3. Затим, у Лалићеву језику понекад неки звучни чиниоци језичкога система имају симболичку вредност. Поетска граматика пишчева заслуживала би нарочиту пажњу,

али се овде могу дати само неке напомене. Нпр. како Лалић повезује звуке и садржину.

Док понављам та имена у разговору, или кад их пишем овдје, догађа се да из неког превоја звука, из додира сугласника и самогласника, бљесне снимак онога лица од којег сам први пут чуо те гласове, (РС, 121).

Пишчево осећање за звук је изванредно. Он исто тако даје пејзаж — снажно, бриљантно, онако као најбољи представници црногорских сликара. Портрет, међутим, у њега је редак. Најобичније само овлаш назначен. Ретко је целовитији.

Богатство Лалићевог језика толико је да заслужује комплексна и широка истраживања. Ово што је овде дато примерено је захтеву и простору што је за ову прилику одређен.

Dušan Jović, Beograd

THE SOURCES AND THE POWER OF THE
LANGUAGE OF MIHAILO LALIĆ

Summary

Mihailo Lalić is one of the contemporary Yugoslav writers who follow the tradition of Vuk Karadžić's model of literary language, and do so in the best manner. It is basically from this model that Lalić derives the means of his artistic expression of great value.

The other source of his literary language is dialect. A part of it comes from the spoken varieties of Montenegro and Herzegovina, and a part of it is a link between Serbian and Montenegrin varieties.

In Lalić's language there are also Romance elements, words and whole sentences from Italian, Greek and so on.

His metaphorical language is extremely powerful. It links the Man with his environment. Lalić renders the fate of people during the war, though a part of him looks into the present.

